

ОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТУ ЕЛІТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ВИКЛАДІ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО

Анотація. У статті розкрито оцінку Д. Іловайським морально-психологічних якостей особистостей великих князів литовських XIV – середини XVI ст. та їх впливу на способи і методи політичної діяльності представників династії Гедиміновичів.

Ключові слова: Д. Іловайський, великий князь литовський, особистісні якості, амбіції, честолюбство

Постановка проблеми. У соціальній площині історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) особливе місце займав вельможний стан, який узяв на себе функції політичної еліти. Лідируючу позицію в її середовищі безперечно посідали великі князі литовські, які слугували провідними рушіями еволюції суспільства та держави. Своїм успіхам чи невдачам вони завдячували як об'єктивним, так і суб'єктивним чинникам. Серед останніх далеко не останню роль відіграла психологічна складова їх особистостей, власні якості та риси характеру. Вказані фактори та їх вплив на перебіг історичних подій потребують об'єктивного і ґрунтовного вивчення. Суттєвою запорукою цього мають стати узагальнення та переосмислення творчих здобутків істориків минулих поколінь. Серед них суттєвим внеском у висвітлення окресленої проблеми вирізняється російський історик і публіцист Дмитро Іванович Іловайський (1832–1920). Його погляди на проблему найбільш повно відображені в узагальнюючій 5-томній «Історії Росії», передусім у 2 та 3 томах [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметний інтерес до постаті Д. Іловайського виявляли, передусім, російські дослідники. Дослідження його життєвого шляху та творчого доробку відобразилося в монографіях Л. Чекуріна [3; 4], дисертації Е. Колосової [5], публікаціях І. Бабича [6], В. Багдасаряна [7], В. Дурновцева, А. Бачиніна [8], А. Іванова [9], А. Шаханова [10]. Втім, як показує аналіз цих праць, означена нами проблема, поки ще не стала предметом спеціального дослідження.

Мета. З'ясувати оцінку істориком особистісних (у тому числі й морально-психологічного характеру) якостей великих князів литовських XIV – середини XVI ст. та впливу цих властивостей на способи і методи політичної діяльності представників Гедимінової династії.

Виклад основного матеріалу. Представники князівської верстви позиціонувалися істориком насамперед як політична еліта. Більш-менш предметні характеристики політичних портретів її представників він надавав головно про великих князів литовських. Утім, глибина та діапазон таких оцінок, у міру володіння автором історичними даними, були різними. Приміром, в інформації щодо перших знакових правителів Литовського князівства він обмежився епізодичними згадками про їхні персоналії. Аргументував це тим, що «початок і підвищення Гедимінової династії оточені густим туманом, через брак історичних відомостей». Водночас в узагальненому вигляді відзначав зростання управлінського та полководницького хисту великих князів, що, передусім, було наслідком руських впливів. Особливо наголошував на змінах у стратегії й тактиці військової справи, активному використанні руських ресурсів у її веденні [1, 55–56].

Перші конкретні оціночні судження історик висловив стосовно Гедиміна. Він цілком слушно називав його «істинним засновником нової могутності» Литовської держави. Наголосив на суттєвому розширенні князем кордонів князівства, за рахунок руських областей. Водночас характеризував його як «майстерного політика», який має хист до «розумного управління». Свій погляд дослідник аргументував рядом визначальних рис його управлінської діяльності. Зокрема відзначав уміння власною мудрою політикою, насамперед «явним покровительством і навіть пріоритетом» щодо руського люду і «русського начала» в державі загалом, здобути повагу підвладних руських земель. Убачав здоровий прагматизм князя в укладенні династичних шлюбів, за рахунок чого або створював сприятливі умови для приєднання нових руських областей, або ж здобував важливих союзників, у тому числі й з колишніх неприяте-лів. Також історик неодноразово

наголошував, що будучи язичником, Гедимін толерантно ставився до християнської релігії, передусім, православ'я. Тому не лише «не обмежував своїх руських підданих у сповідунні їхньої релігії», а й підтримував християнські шлюби своїх дітей і навіть не перечив їхньому хрещенню. Подібне толерантне ставлення він виявляв і стосовно католицьких місіонерів і колоністів. Так само Д. Іловайський відмітив піклування про заселення земель-пусток і поширення європейських традицій господарювання, задля чого запрошував західних колоністів, надаючи їм різного роду пільги, а також будував нові міста (зокрема Троки, Вільно) й замки [1, 56–60]. Водночас відзначив як дипломатичну мудрість у стосунках з хрестоносцями, так і зятість боротьби Гедиміна з ними, внаслідок якої, «після славного двадцятип'ятилітнього князювання», він і загинув [1, 57–58, 63–64].

У числі наступників Гедиміна Д. Іловайський цілком об'єктивно виокремлював Ольгерда та Кейстута як «найбільш видних і обдарованих» серед його синів. В уявленні історика ці князі поставали таким собі органічним тандемом правителів. Запорукою цього він вважав те, що, з одного боку, обоє були «пов'язані нерозривною взаємною дружбою», а з іншого – хоч вони й були дещо різними за своєю харизмою, втім, доповнювали один одного своїми характерами. Водночас дослідник показував їх як антиподів. Надзвичайно показовою ілюстрацією цього видається, представлений ним, порівняльний зріз рис характеру та ментальності обох князів. Приміром, на протигагу обережності та потаємності Ольгерда, Кейстут відзначений добродушним нором, винятковою відвагою, хоча й не позбавлений схильності до підступу. Про Ольгерда говорив, що той з юності пройнявся «руською народністю» (найперше, через шлюб з руською княжною та тривале володіння руським уділом) і таємно сповідував православ'я. Натомість Кейстута показував таким, що «залишався чистим литвином, назавжди зберіг відданість давній язичницькій релігії предків і був дуже популярний серед литовців і жмудинів». До цього додав ще й різницю в геополітичному спрямуванні їх діяльності: першого більше цікавили інтереси Східної Русі, інший «стояв на сторожі Литви від тевтонських рицарів» [1, 66]. Вірогідно, психологічно-ментальні відмінності обох персоналій історик розглядав як визначальні в полярній орієнтації зовнішньополітичних устремлінь князів. Позаяк всі перелічені щойно характеристики він подав у єдиному комплексі й представлений вище послідовності.

Характерно, що Ольгерда дослідник сприймав з більшою повагою і навіть захопленням, наділяючи його винятковими здібностями. Зокрема підкреслював, що той «всіх своїх братів перевершував розумом, політичною далекоглядністю і надзвичайно діяльним характером», а також надто відзначався хитрістю. Крім цього, підмітив, притаманну Ольгердові, рідкісну, з його погляду, як для князів того часу, рису – цілковите неприйняття вживання будь-яких хмільних напоїв [1, 65].

Д. Іловайський досить емоційно, з піднесенням підкреслював, що зусиллями обох Гедиміновичів було покладено край «смутному часові» в Литовському князівстві. Хоча спосіб сходження Ольгерда на великокняжий престол (1345 р.), шляхом захоплення Вільно, усунення від влади інших братів і перерозподілу уділів трактував не інакше, як державний переворот. До-речі, історик зауважив, що захоплення столиці було здійснено головно стараннями Кейстута, оскільки Ольгерд, через звичну обережність, вичікував розв'язки виправи свого брата. Такий спосіб приходу до влади Д. Іловайський мотивував нагальною потребою перешкодити масштабній зовнішній агресії, яка готувалася з боку хрестоносців [1, 66–67].

Примітно, що характеристику політичної діяльності князів автор подавав головним чином через призму її зовнішньополітичної складової. Безсумнівим героєм зятягої, тривалої та безперервної боротьби з Ордемом, яка тривала упродовж усього правління Ольгерда, він однозначно вважав Кейстута. До того ж ілюстрував його діяльність у цій царині досить пафосно, вказуючи на численні подвиги і навіть романтичні пригоди князя [1, 68–69]. Й після смерті Ольгерда, як зазначав історик, Кейстут продовжував залишатися «енергійним, мужнім бійцем за литовську незалежність, супроти німецьких орденів». Також ж не цурався брати безпосередню участь в управлінні ВКЛ [1, 155].

Стосовно Ольгерда засвідчував, що, поряд з епізодичною допомогою братові в боротьбі з хрестоносцями, головні свої зусилля той спрямовував насамперед на розширення територіальних володінь держави, за рахунок підкорення сусідніх руських земель у суперництві з Московською державою, Золотою Ордою та Польщею [1, 69–73, 81].

Із характерних тенденцій у житті Ольгерда та його спадкоємців, Д. Іловайський виділяв «обрусіння» його династії та сповідання практично всім його сімейством православ'я. До речі, той факт, що князь не афішував особисту приналежність до християнства, автор розглядав як засіб запобігти обуренню язичницького населення Литви, особливо жерців, котрі зберігали значний вплив на народ. Попри це, він підтвердив й інші факти: Ольгерд суттєво протегував православним і навіть клопотався, щоправда безуспішно, про створення окремої митрополії у ВКЛ, а також не чинив перешкод поширенню католицизму [1, 82–84].

Резюмуючи, дослідник наголосив, що Ольгерд володів такими високого рівня якостями майстерного і виваженого політика, талановитого і невтомного полководця, мудрого організатора і спритного дипломата, якими вирізняються головні «засновники й поширювачі якоїсь нової політичної сили, нової держави, котра виходила на історичну арену». Історичне значення діяльності князя Д. Іловайський окреслив тим, що, наслідуючи Гедиміна, попри всі перепони, насамперед протидію сусідів-опонентів, він «майже завершив збирання Західної Русі під литовською династією і розширив межі Литовсько-Руської держави від Балтійського моря до Чорного й від Західного Бугу до верхньої Оки» [1, 85].

Д. Іловайський чимало уваги приділив і постаті Ягайла, який, згідно з заповітом, успадкував великокняжий престол зі смертю Ольгерда. Його особистості він надав предметну та різнобічну характеристику з доволі критичною оцінкою певних рис його характеру і діяльності. Промовистим, насамперед, вбачається, поданий істориком, досить докладний опис зовнішності Ягайла, чого він не робив щодо інших князів. У віці понад тридцять років він описував його наступним чином: «Був середнього зросту, худорлявий, мав невелику голову клином, покриту рідким волоссям, продовгувате лице з вузьким підборіддям і маленькі чорні очі з бігаючим неспокійним поглядом; голив бороду і носив довгі тонкі вуса» [1, 167]. З огляду на те, що цей портрет за контекстом був поданий на початку сюжету узагальненої характеристики особистості князя, напрошується припущення, що дослідник уловлював якийсь зв'язок між зовнішністю та внутрішніми його якостями.

Історик вважав, що суттєвим впливом на формування індивідуальності Ягайла було родинне виховання. Надмірна прив'язаність батьків, ставлення як до «любимця і пестуна» сформували в нього «нерівний характер та розпушеність», лінивість як до фізичної, так і розумової праці. Відтак, автор зазначав, що «Ягайло навіть не вивчився ні читати, ні писати й крім литовської та руської не знав ніяких мов». Натомість надзвичайно захоплювався полюванням, за яким без упину міг проводити час кілька місяців на рік. Чимала жіноча складова виховання позначилася виробленням у молодого князя «розвиненої чуттєвості», «зовнішньої м'якості й навіть слабкості характеру», схильності до забобонів і віри в прикмети, а також «постійного побоювання підступу» та завбачливості в усьому. Останні чинники спричинили постійне намагання Ягайла задобрювати і прив'язувати до себе вельмож, внаслідок чого, він відзначався великим марнотратством у роздачі земель і дарунків. Утім, все це дослідник вважав більшою мірою показним, адже «Ягайло нерідко драгувався до сказу, а з егоїстичних розрахунків був здатний на велику і обдуману жорстокість» [1, 167].

З приходом до влади Ягайла, як підмітив Д. Іловайський, почалася важлива і водночас характерна для подальших часів тенденція: через невпорядкованість системи престолонаслідування посада великого князя литовського традиційно ставала предметом суперництва й усобиць між нащадками. При цьому особа, яка опанувала престол, цілком природно прагнула досягти державної єдності. Шляхом до цього, на його думку, було передусім приборкання самостійності удільних князів, що було неможливим без боротьби і кровопролиття.

Відтак, історик зазначав, що опозиційні настрої представників Гедимінової династії, відносно прагнень Ягайла сконцентрувати всю владу над землями ВКЛ у своїх руках,

трансформувалися в міжусобиці з великим князем. Разом з тим, потреба підсилення штовхала їх до пошуку покровительства в московського князя, як це вчинили зокрема Андрій Полоцький та Дмитро Трубчевський або союзницьких стосунків з Москвою, до чого вдався чернігово-сіверський князь Дмитро-Корибут, та заручення підтримкою Ордена, як це робили той же Андрій Полоцький та Вітовт [1, 153–154, 159–160, 169].

У контексті відтворення боротьби з опонентами, вчений засвідчив значну амбіційність і егоїстичність Ягайла. Особливо промовисто проілюстрував її на прикладі стосунків з Кейстутом, якому племінник значною мірою мав завдячувати своїм сходженням на великокняжий престол. Однак, як твердив дослідник, він не міг змиритися з тим, що діяльна участь дядька в управлінні ВКЛ, його переможні здобутки в боротьбі з хрестоносцями, а відтак, і любов до нього всього литовського народу, затінювали великого князя, відводили йому другорядну роль. До того ж характеризував його як податливого навіюванням, які виходили найперше з його оточення – від окремих бояр та матері, а також з боку Ордена супроти Кейстута. Саме під впливом цих чинників «молодий государ невдовзі став обтяжуватися стосунками до дядька», що з часом переросло у відкрите протистояння між ними.

Д. Іловайський явно без схвалення повідав, що в ході боротьби з Кейстутом у Ягайла виявилася здатність до зради, підступу і віроломства. Ці якості допомогли йому виграти протистояння, яке, зрештою, завершилося розправою над опонентом і репресіями щодо його рідних і соратників [1, 155–159]. Дослідник припускав, що Вітовта теж очікувала підступна розправа, але він уник її шляхом утечі з ув'язнення [1, 159].

Також історик показав, що для реалізації своїх планів князь неодноразово вдавався до хитрощів, у тому числі й дипломатичних. Підтвердженням цього слугували, не раз наведені автором, відповідні приклади. Приміром, перший випадок стосувався наслідків його таємної угоди з Орденем у Давидішках (1380 р.), після якої хрестоносці активізували напади на удільні володіння Кейстута. Ягайло ж, зволікаючи з допомогою дядькові, з метою ослабити його силу, своєю бездіяльністю по-суті залишив населення краю на поталу завойовникам [1, 155–156]. У іншому випадку, намагаючись відмовити тевтонців від допомоги його новому опоненту – Вітовту, який знайшов покровительство в Ордені після смерті батька, «уступав рицарям західну половину Жмуди, пропонував оборонний і наступальний союз на 4 роки і обіцяв упродовж цього терміну прийняти католицьку віру зі своїм народом» [1, 159]. Також автор навів ще один приклад. Коли Ягайло зрозумів, що Вітовт, за підтримки хрестоносців, перетворився на діяльного і небезпечного супротивника, то пішов на таємні переговори з ним і запропонував примирення, пообіцявши повернути батьківську спадщину. Коли ж той розірвав стосунки з рицарями, виявилось, що отримав не всі Кейстутіві землі, оскільки Троцький уділ, з волі Ягайла, залишився у володінні Скиргайла Ольгердовича [1, 160].

Представлений Д. Іловайським, фактичний матеріал свідчить про цілковите усвідомлення ним того, що Ягайло в досягненні цілі усунути конкурентів і одноосібно утвердитися на великокняжому столі не гребував ніяким методами й засобами. Це стосувалося не лише участі конкретних осіб, а й населення загалом, долею якого він часто нехтував на угоду власним інтересам.

Велику жагу до влади, прагнення збільшити її територіальні межі поширення, честолюбство Ягайла проілюстровано й на прикладі його позиції щодо об'єднання ВКЛ з Польщею. Дослідник заявляв, що в перспективі унії князя привабили, передусім, «запропонований шлюб з юною чарівною королевою та польська корона», задля чого він погодився на всі, поставлені йому з польського боку, умови («зміну власної православної релігії, хрещення свого народу, об'єднання Литви з Польщею в єдину державу, а понад це зобов'язався повернути полякам не тільки всіх полонених, але й відвоювати назад деякі землі, відібрані у них сусідами» [1, 165]).

Намагаючись об'єктивно оцінювати постать великого князя, Д. Іловайський зазначав, що, коли того вимагали обставини, Ягайло виявляв діяльну активність. Передусім, це виявлялося у відстоюванні власних володінь як у боротьбі проти Ордена, так і поляків, а також під час вторгнень у Мазовію і Малу Польщу (1384 р.) [1, 160, 164, 167].

Загалом же політичний спектр діяльності Ягайла історик розкривав головню через призму боротьби за владу та взаємин із сусідніми державами. Хоч він і критично ставився до певних кроків його діяльності, методів і способів їх реалізації, все ж убачав у ньому значний потенціал. При цьому не вповні поділяв погляд колег, що, мовляв, його здобутки в політичній царині мають завдячувати не його власним зусиллям, а «чудовому щастю та удачі». Він був переконаний, що Ягайло «безсумнівно був обдарований від природи недюжинним розумом, був хитрий і далекоглядний». Князь, на його думку, цілком міг стати одним із найвидатніших державних мужів того часу, але йому в цьому зашкодила нестача «належного виховання» [1, 167–168].

Чимало претендентів на великокнязівський престол подавалися Д. Іловайським спочатку як виразники опозиційних настроїв і такими, що керувалися амбіційними планами здобути владу в державі. Саме в такому контексті він означував насамперед Вітовта. Хоча причини конфронтації останнього з Ягайлом, яка виявилася після кончини Кейстута, дослідник позиціонував не зовсім ясно. За його інформацією, звістку про смерть батька він переніс надто болісно: «розразився гіркими докорами стосовно віроломного Ягайла і впав у гарячку». Однак із викладу подій складається враження, що виникнення протистояння автор обґрунтовував не скільки прагненням Вітовта помститися за батька, як намаганням, за допомоги хрестоносців, повернути батьківський уділ. Задля цього князь пристав навіть на їх умовляння прийняти католицьку віру та обіцяв поступитися Ордену всією Жмуддю [1, 159–160]. Далі історик показав, що Вітовт усе ж таки не був позбавлений моральних принципів та вболівання про загальнодержавні інтереси, адже був надто «обтяжений цим союзом і взятими на себе зобов'язаннями, особливо уступкою Жмуді», тому швидко примирився з братом [1, 160].

Д. Іловайський запримітив, що, підтримуючи в подальшому ті чи інші ініціативи великого князя, Вітовт часто керувався прагматичними інтересами. Так, його активна підтримка намагань Ягайла здобути польську корону, на думку історика, була зумовлена тим, що відкривала перспективу здобути в нагороду не лише Троцький уділ батька, а, можливо, й посаду великого князя литовського. Втім, усе це дісталось Скиргайлу, до того ж Ягайло відібрав у нього ще й Луцький уділ. Надалі польський король і великий князь литовський стали ще з більшою підозрою ставитися до Вітовта, оточили його шпигунами, заборонили взаємини з Прусією та Москвою, переслідували родичів і друзів, вимагали клятви вірності тощо. Тому крах тогочасних планів, неприязнь до Скиргайла, неприємна і напружена атмосфера навколо його постаті, за Д. Іловайським, зумовили перехід Вітовта до активної боротьби за владу, задля чого він навіть удруге заручився підтримкою Ордену [1, 174–175].

Логіка і зміст викладу дослідником перипетій досягнення вершини влади Вітовтом наглядно демонструє велику амбітність князя. Це виявлялося у відкритому і впертому протистоянні з Ягайлом. Водночас його самовладна і гордовита натура тяготилася залежністю від союзників, їх намаганням маніпулювати ним у досягненні власних цілей. Як показав історик, честолюбство наскільки опанувало його, що, коли в переговорах з Ягайлом з'явилася перспектива посісти престол великого князя литовського, він не лише віроломно розірвав стосунки з Орденом, а й навіть пожертвував двома власними синами (вони опинилися в заручниках у німецьких рицарів і були отруєні задля помсти за зраду князя). Із здобуттям литовського престолу, Вітовт продовжував реалізовувати владні амбіції, шляхом об'єднання під своєю орудою західно-руських теренів і ліквідації окремих уділів [1, 177–178]. Великий князь жорстко реагував на зазіхання щодо його володінь, передусім з боку Польщі, й «ревниво ставився до свого статусу такого ж незалежного литовсько-руського государя, якими були його славні попередники Гедимін і Ольгерд» [1, 186].

Амбітним планам князя були підпорядковані й зовнішньополітичні устремління Вітовта, насамперед у напрямі Золотої Орди та Східної Русі. Характерно, що Д. Іловайський класифікував князя як найнебезпечнішого сусіда Москви, котрий прагнув спочатку поширити свій вплив на Золоту Орду, а потім, з її допомогою, розширити межі власних володінь за рахунок земель Північної та Східної Русі [1, 189, 196]. Однак завадила реалізації цього задуму спочатку поразка на Ворсклі (1399 р.), а згодом

укладення мирної угоди після війни (1406–1408 рр.) з московським князем Василем Дмитровичем, за якою «кожен залишився при тому, що мав» [1, 198,200].

Хоча об'єктивні реалії міжнародної політики періодично спонукали Вітовта стримувати власну гордовитість. Приміром, поразка на Ворсклі, як вважає вчений, змусила «пом'якшити високомірний тон ні від кого незалежного государя і шукати у свого двоюрідного брата Ягайла підтримки проти сильних сусідів», наслідком чого стало укладення братами Віленської унії (1401 р.) [1, 205]. Загалом же стосунки з Польщею цілком обґрунтовано трактувалися автором як найважливіший вектор зовнішньої політики Вітовта. Значною підпорою у подальшому тісному союзі між двома державами (підкріпленому перемогою під Грюнвальдом (1410 р.) та Городельською унією (1413 р.)) вбачалася «безперервна взаємна дружба двоюрідних братів государів». При цьому, в прийнятті спільних політичних рішень, дослідник позиціював думку великого князя як визначальну, а «Ягайло в цих питаннях готовий був підкоритися енергійному, наполегливому Вітовту» [1, 216].

Водночас намір Вітовта коронуватися, щоправда так і не реалізований, Д. Іловайський мотивував не скільки особистими амбіціями, як вболіванням за подальшу долю держави, критичним відношенням до унії, котра ставила Литовсько-Руське князівство в «положення не тільки другорядне, але й підпорядковане», через що прагнув звести ВКЛ до ступеня самостійного королівства [1, 217, 222].

Вважаємо, внутрішню політику правителя ВКЛ Д. Іловайський оцінював схвально, хоча докладно й не акцентував увагу на цьому у своїх судженнях. Втім, у представлених ним у тексті матеріалах щоденника графа Кібурга (посла Тевтонського ордену до Вітовта), історик не оминув увагою ту їхню частину, де надавалася характеристика здобутків великого князя литовського. Тут зокрема йшлося, що Вітовт за короткий час позбувся згубних наслідків міжусобиць і навів лад у державі, особистими вояжами контролював економічну ситуацію у великокнязівських маєностях та навідував удільних князів, за рахунок чого збирав великі доходи й наповнив порожню скарбницю. Також граф повідав і про властиві князеві особисті риси, передусім скромність у щоденному житті, стриманість і навіть прохолодність у спілкуванні, а також, що він «для свого народу дуже доступний» [1, 184–185]. Цілком зрозуміло, що, через призму декларації такого запису, історик виявляв солідарність з Кібургом в оцінці як досягнень, так і особистісних якостей глави держави.

Епізодично Д. Іловайський повідомляв також про успішні заходи великого князя в централізації влади. Натомість приділив чимало уваги його політиці в релігійних питаннях. Вітовта (як і Ягайла) він характеризував як прихильника ідеї охрестити в католицьку віру язичницьке населення Литви, що й було здійснене безпосередніми зусиллями великого князя литовського і польського короля після Городельської унії (1413 р.). Попри протегування державою католицької релігії, литовський правитель, як доводив учений, не просто виявляв толерантне ставлення до православ'я, яке сповідувало населення руських земель ВКЛ, а й вів активну «протидію їх церковному підпорядкуванню Москві». Більше того він домігся навіть утворення в західно-руських землях окремої митрополії, щоправда ненадовго (1416–1419 рр.) [1, 210–213].

Д. Іловайський усвідомлював той факт, що складні життєві випробування й політичні перипетії суттєво вплинули на еволюцію характеру Вітовта. Він характеризував його в молодому віці як достатньо освічену особу, із знанням німецької та частково латинської, й водночас як довірливого, безпечного і недосвідченого юнака. Однак школа життя, різноманітні труднощі й негаразди «виховали його державницький розум і загартували його характер». Дослідник засвідчував, що суттєві зміни психологічного портрету його особистості вивершили наступні, показові в подальшому житті риси характеру: «Безпристрасний і властолюбний, обачливий, енергійний і невтомний у досягненні цілей, стриманий у способі життя» [1, 167,174]. Як видно, саме в цьому він вбачав запоруку успіхів великого князя.

Загалом же, Вітовта Д. Іловайський ставив у ряд з Гедиміном і Ольгердом, називаючи його «третім і останнім серед головних об'єднувачів Литви і Західної Русі, який підніс

Литовсько-Руську державу на вищий ступінь могутності і величчю», зумів розширити кордони ВКЛ «від Балтійського моря до Чорного і від Західного Бугу до Оки» [1, 215,221].

У доробку Д. Іловайського також заслуговує на увагу оцінка діяльності ще одного представника династії Ольгердовичів – Скиргайла. Про владні амбіції останнього він прямо не заявляв, але що їх не бракувало, проглядається крізь призму викладу автором історичних подій. Насамперед це виявляється в завуальованій, згідно дослідника, непоступливості Вітовту посадою намісника польського короля у ВКЛ, а згодом і великого князя литовського та володаря Троцького уділу наприкінці 80-х рр. XIV ст. [1, 174–175].

Промовистим в оцінці особистості Скиргайла є, створений істориком, соціально-психологічний портрет князя, який виглядає далеко не однозначним. З одного боку, Д. Іловайський характеризував його як «вповні руського за своїм вихованням і звичками та ревного поборника православ'я» [1, 285]. Робив акцент на хоробрості й відвазі князя. Зауважував, що той, окрім іншого, володів знаннями лікувальних засобів, чим досить таки пишався. З іншого – не оминув увагою вади характеру та негативні звички, передусім запальність і грубість, схильність до пиятики. Останню називав причиною частих «буйств і жорстоких учинків», в результаті чого, «товариші його бенкетів і пиятик розплачувалися за них ранами і каліцтвами від п'яного князя». Натомість, протверезівши, Скиргайло часто брався самотужки лікувати постраждалих від нього [1, 174].

У когорті претендентів на посаду великого князя литовського Д. Іловайський виділяв і Свидригайла Ольгердовича. Небажання бути «підручним Вітовта», на його думку, стало причиною пошуку удільним, на той час князем Сіверським (1408 р.) притулку в Московському князівстві. Дослідник припускав, що Свидригайло «розраховував за допомогою Василя (московського князя. – Ю. М.) скинути Вітовта або розділити з ним литовсько-руські землі». Однак, не знайшовши адекватної підтримки від Москви, повернувся до ВКЛ. Щоправда тут відбув десятилітнє ув'язнення, а після втечі з нього, примирився з польським королем і великим князем литовським, отримав Брянський і Новгород-Сіверський уділи, де княжив до смерті Вітовта [1, 200–201,214–215]. Смерть останнього відкрила шлях до великокняжого престолу, посівши який, Свидригайло «не тільки не вважав себе ленником чи присяжником польського короля, а сприймав великокняжу корону як свою невід'ємну спадщину». Історик вказував, що він прагнув утвердити самостійність і незалежність ВКЛ, дбав про цілісність кордонів держави та хотів навіть клопотатися про королівську корону, наслідуючи у такий спосіб Вітовта [1, 263].

Характеризуючи особистість князя, автор відштовхувався від аналізу двох, наявних в історіографії, підходів до цієї проблеми. Перший, представлений «польськими істориками того часу» (йдеться, ймовірно, про істориків середньовіччя), зводився до зображення Свидригайла як людини з буйним норовом, обмеженим розумом, схильної до пияцтва і взагалі ні до чого не здатної. Інший, репрезентований авторами «нового часу», цілком антитетичний попередньому, оскільки розглядав попередні оцінки його особистості як «чорний наклеп на людину», котра була ворогом унії з Польщею, відстоювала самобутність Литовсько-Руської держави, а відтак, мала підтримку й особливу відданість не лише руського боярства, а й руського населення загалом. При цьому всі «превратності його долі» відсувалися на задній план.

Д. Іловайський, хоч і відзначав тенденційність істориків першої групи в оцінці характеру й діяльності князя та деякому перебільшенні його «дурних сторін», зазначав, що «в їх зображенні є значна доля правди» [1, 267]. Водночас історик підкреслював, що Свидригайло, будучи з дитинства вихованим на руських традиціях, незважаючи на перехід до католицизму, «до кінця залишався вірним і руській народності і православ'ю, подібно своїм старшим братам Володимиру і Скиргайлу» [1, 267,285]. З логіки викладу видно, що ці чинники автор розглядав як досить впливові на соціальну політику князя. Адже Свидригайло оточував себе переважно руськими вельможами, не скупився на пожалування їм земель та дарунки, «обходився з ними запросто, пив і бражничав з ними, подібно до давніх руських князів» [1, 267]. У всьому цьому, на думку дослідника, й полягав секрет прихильності руського люду до князя. Втім, надмірна безпечність і недалекоглядність Свидригайла, нездатність протидіяти натискові та хитрим

комбінаціям польської королівської канцелярії, прорахунки у стратегії і тактиці протистояння опонентам, розглядалися істориком як визначальні чинники втрати ним великокняжого престолу [1, 268–272].

Постать Казимира Ягайловича, який опанував великокняжий престол 1440 р., у викладі Д. Іловайського дещо губилася, на тлі політичних подій у ВКЛ, і репрезентована надто епізодично. Дослідник зазначав, що на початку свого князювання Казимир зіткнувся з чималими труднощами, передусім, визнання його як великого князя. Однак І. Гаштольд де силовими, а де дипломатичними методами поступово зумів «усунути суперників, умиротворити Литовсько-Руське князівство і вберегти його самобутність від польських претензій» [1, 275–276, 278].

Особистість юного князя історик характеризував окремими рисами. Зауважував, що той досить швидко звик до руської мови, литовських і руських традицій та звичаїв, зокрема здобув пристрась до полювання. У прийнятті важливих державних рішень прислухався до порад литовсько-русської знаті та своєї матері. Саме під впливом її переконань і тиском обставин, він у 1447 р. прийняв ще й польську корону [1, 278–279]. Молодого короля автор зображав як малоактивного і нерішучого, такого, що часто не знав яке політичне рішення прийняти, поступливого настирності поляків [1, 280–282]. Появу твердості в рішеннях і впевненості у політиці дослідник закріпив уже в зрілому віці Казимира IV. Насамперед це виявилось в намірі «завдати удар руській партії та покінчити з існуванням окремого Київського уділу», що й було здійснено 1470 р. До того ж було ще й нейтралізовано змову руських князів. Історичне значення таких заходів Казимира дослідник сформулював так: «Удільній системі Литовської Русі завдано тяжкого удару, від якого вона уже не оправилася». Ще однією знаковою подією, стосовно великого князя, до якої він був причетним, стало утворення, за його підтримки, окремої Київської митрополії [1, 286–289].

Щодо наступників Казимира, то Д. Іловайський, незважаючи на тривале їхнє перебування при владі, надав їм так само скупі характеристики, як і про нього самого. Стосовно ж його сина, великого князя Олександра, взагалі промовчав. Сигізмунда I охарактеризував більше як польського короля, аніж литовського князя. Розцінював його як розумного і енергійного правителя, котрий, завдяки таким якостям, умів підтримувати авторитет влади. Він сприймав його як діяльного можновладця, який переймався державними інтересами, зокрема шукав шляхи наповнення скарбниці, намагався навести лад у системі шляхетського землеволодіння, здійснити ревізію шляхетських привілеїв тощо. При цьому, йому весь час доводилося вести боротьбу зі зростаючими претензіями польської шляхти.

Дослідник також зауважив, що на його добу припали суттєве зближення Польщі й ВКЛ та підготовка остаточного укладення польсько-литовської унії. Крім того, його суворі заходи для перешкоджання поширення реформаційних ідей у державі вважав показними й припускав, що той і сам «співчуваючи ставився до ересі». Водночас він показав, що вразливою стороною Сигізмунда був істотний вплив на нього дружини Бони Сфорци, котра «часто спонукала його здійснювати різні несправедливості, зокрема при роздачі вищих прибуткових посад, маєтків і староств, які продавала за гроші» [1, 111–115]. Ще більший вплив королева Бона мала на їхнього сина Сигізмунда-Августа, передусім у його вихованні. Останнє Д. Іловайський вважав чи не найбільшим злом, яке принесла королева до Польщі й котре, зрештою, значною мірою вплинуло й на припинення династії Ягелонів. Специфічне виховання наслідника престолу, на думку дослідника, хоч і посприяло формуванню в нього таких рис, як люб'язність, привітність у спілкуванні, водночас виробило в його натурі зніженість, слабкий характер, схильність до розкошів і задоволень, неприйняття суворості військового стану, далекість від чоловічих звичок. Історик вказує, що все це позначилося на його способі життя вже на посаді «намісника» ВКЛ, яку він отримав з волі батька. Державні справи йому швидко надокучили й він віддався забавам, бенкетам і маскарадам, на що витрачалися величезні кошти. Марнотратство, лінивість і безвідповідальність визначені дослідником як визначальні риси його життя і діяльності на той час [1, 115–116].

Після отримання по смерті батька королівської корони Сигізмундом-Августом період його подальшого правління Д. Іловайський означив трьома найважливішими подіями, що мали безпосереднє відношення до історичного розвитку Польщі та ВКЛ: Лівонською війною, активними реформаційними процесами і Люблінською унією [1, 121]. Місце і роль у них правителя представлена надто скупо. Хіба що епізодично зазначено про прихильність і підтримку ним реформаційних перетворень. Згадано про намір короля навіть «стати на чолі церковної реформи у своїй державі», що далі того ж таки наміру й не пішло [1, 121]. Також автор лаконічно обмовився про активну його діяльність у справі укладення Люблінської унії, на яку він «всі свої здібності і весь остаток волі виснажив» [1, 150]. Це по суті й уся оцінка політичної діяльності Сигізмунда-Августа у викладі Д. Іловайського.

Висновки. Таким чином, Д. Іловайський вважав, що надзвичайно важливий вплив на становлення особистості великих князів литовських справляло, передусім, їхнє виховання в юному віці. Водночас, сформовані в них морально-психологічні якості, в числі яких особливо виділялася амбіційність, були визначальним чинником у напрямках, способах і методах діяльності правителів ВКЛ.

Список використаної літератури

1. Іловайський Д. История России. – Т. 2 : Московско-литовский период или собиратели Руси. – 2-е изд. / Д. Іловайський. – М., 1896.
2. Іловайський Д. История России. – Т. 3 : Московско-царский период / Д. Іловайський. – М., 1890.
3. Чекурин Л.В. Русский историк Д.И. Иловайский. Опыт библиографического исследования / Л.В. Чекурин. – Рязань, 2002.
4. Чекурин Л.В. Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д.И. Иловайского / Л.В. Чекурин. – Рязань, 2009.
5. Колосова Э.В. Исторические воззрения и общественнополитические взгляды Д.И. Иловайского и Н.П. Барсукова (Из истории официальной охранительной историографии второй половины XIX – начала XX в.) : Дисс. ... канд. ист. наук / Э.В. Колосова. – М., 1975.
6. Бабич И.В. О Д.И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории : в 2 ч. / И.В. Бабич. – М., 1992. – Ч. 1.
7. Багдасарян В.Э. Иловайский Дмитрий Иванович // Общественная мысль России XVIII – начала XX века : Энциклопедия / В.Э. Багдасарян. – М., 2005.
8. Дурновцев В.И. Ученый грызун : Д.И. Иловайский // Историки России. XVIII – нач. XX века / В.И. Дурновцев, А.Н. Бачинин. – М., 1996.
9. Иванов А. «Смерти я не страшусь» : Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusk.ru>.
10. Шаханов А.Н. «...В моих работах ничего не может устареть» : Д.И. Иловайский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.org.ua/rushistory>.

Одержано редакцією 29.04.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотация. Михайлюк Ю.Н. Личностный аспект политического портрета элиты Великого княжества Литовского в изложении Д. Иловайского. В статье раскрыта оценка Д. Иловайским морально-психологических качеств личностей великих князей литовских XIV – середины XVI в. и их влияния на способы и методы политической деятельности представителей династии Гедиминовичей.

Ключевые слова: Д. Иловайский, великий князь литовский, личностные качества, амбиции, честолюбие, власть

Summary. Mikhaylyuk Yu.M. Personality aspect of the political portrait of elite of the Great duchy of Lithuania by D. Ilovaysky. In the article the estimation of D. Ilovayskim is exposed morally psychological qualities of personalities of large princes of Lithuanian in XIV and middle XVI cent. and their influence on methods in political activity of representatives of Gediminovoy dynasty. It was succeeded to give description a researcher to the large princes Lithuanian as to concrete personalities with their various defects and virtues that he put to description of these personalias as leaders of political elite of the state very successfully. With most fascination an author characterized the figures of Gediminas, Algirdas and Vytautas, ranked together that main collectors of Lithuania and Western Rus. The most critical personal characteristics provided concerning Jagiello and Svydrygailo. From the point of D. Ilovayskogo, extraordinarily important influence on becoming of large princes' personality of Lithuanian was rendered foremost by their education in young age. At the same time were formed morally psychological qualities, determinatives in directions and methods of rulers' activity of the Great duchy of Lithuanian. The inherent of the most princes, the ambitiousness more frequent all became main reason in their fight for the receipt of throne.

Key words: D. Ilovaysky, large prince Lithuanian, personality qualities, ambitions, ambition, power